

Лесик Л.В. Взаимоотношения Нежинского магистрата с местной казацкой администрацией: земельный вопрос (на примере нескольких дел)

В работе показан характер взаимоотношений Нежинского городского магистрата с Нежинской полковой канцелярией и сотенной канцелярией в земельном вопросе. Также показаны методы борьбы за имущество, которое находилось на этих землях.

Ключевые слова: Нежин, магистрат, полковая канцелярия, магистратские земли.

Lesyk L.V. Mutual relations between Nizhyns city council and Cossack institutions of local governing: lands question (on example some files)

In the article nature mutual relations between Nizhyns city council and Nizhyns regiment office and company office in the lands question are described. The procedures of struggle from property that are situated on the lands are presented in the article.

Key words: Nizhyn, city council, regiment office, city councils lands.

25.02.2016 р.

УДК 94(477.53)«1762»:351.853

Є.С. Калашник

СОТЕННІ МІСТЕЧКА ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ В ОПИСІ МАЄТНОСТЕЙ Р.Л. ВОРОНЦОВА 1762 Р.

У статті на підставі відомостей опису маєтностей графа Р.Л. Воронцова 1762 р. в містечках Полтавського полку Білики, Кобеляки та Нові Санжари аналізуються внутрішня забудова сотенних містечок, їхні околиці та господарська округа.

Ключові слова: Полтавський полк, сотенні містечка, Білики, Кобеляки, Нові Санжари, ревізія 1756 р.

Переважна кількість досліджень адміністративно-територіального устрою сотень козацьких полків, як правило, базується на аналізі компутів, реєстрів та слідств. Однак ці джерела фіксують лише великі структурні одиниці на тлі кількісної характеристики полку (склад сотень та старшини) та якісних показників містечка (села в складі сотні; кількість населення, дворів, цехів, відомості про худобу, іноді відомості про торги та церкви). Таким чином, дрібні господарські одиниці містечок та їх околиць, межі сотень залишаються поза увагою. Такий підхід не можна вважати об'єктивним у світлі сучасної тенденції до вивчення регіональної специфіки загальноісторичних процесів, що спонукає до порівняльного аналізу кількох джерел, яким послуговувалися ще дослідники кінця XIX – початку XX ст. Мета дослідження полягає у характеристиці рис міського простору сотенних центрів та реконструкції округи козацьких сотень на основі співставлення письмових та картографічних джерел.

У Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі ЦДІАК) у фонді Канцелярії гетьмана К.Г. Розумовського зберігається корпус джерел 1760–1764 рр., пов'язаних із діяльністю комісії з надання маєтностей у Полтавському полку графу Р.Л. Воронцову. Особливо цікавим для нашого дослідження стали матеріали «Описания местечек Кобеляки, Беликово, Новые Сенжары, принадлежащих графу Воронцову» (назва винесена в опис фонду) [1, 449 арк.]. Гетьманським універсалом від 31 серпня 1760 р. вільні селяни цих трьох містечок з майном та угіддями віддавалися графу у «вічне та спадкоємне володіння» [2, арк. 4], самі ж містечка отримували статус маєтностей [3, арк. 2]. Для передачі маєтностей були призначені хорунжий Миргородського полку Марко Козиненко та військовий канцелярист Іван Каневський. Приймав маєтності у володіння графа значковий товариш Лубенського полку Іван Кодинець [3, арк. 2]. До 1762 р. ними було укладено звід попередніх ревізій із необхідними доповненнями¹, який і складає «Описание местечек...» (рис. 1). Матеріали опису, а саме посилання на них в «Донесенні...» отамана Федора Криси, були використані В.О. Мякотіним у праці «Нариси соціальної історії УРСР в XVII–XVIII ст.» [4, с. 234–235], а згодом перенесені І.Ю. Легеньким та А.І. Дубиною в полтавський том «Історії міст і сіл України» [5, с. 391].

Окрім історико-демографічної інформації Опис, першочергово стосуючись господарських зацікавлень власника та обліку посполитого населення у фіскальних потребах, надає вичерпні відомості про володіння селянства: розміри дворів та їх забудову, городи, садки, поля, луки, ліси, млини, хутори, поголів'я худоби. Опис містечка Кобеляки оперує 147 топонімами та власними назвами, 92 топоніми згадуються для містечка Білики, в описі Нових Санжарів їх вжито 186. Частина назв дублюється через суміжні володіння селян. Також, ревізуючи селянські маєтності, чиновники використовують як топографічні орієнтири елементи рельєфу та забудови населених пунктів і їх околиць. Ці дані становлять об'єкт нашого дослідження.

У першу чергу, в Описі виокремлюємо відомості про наступні найстабільніші формують чинники: оточуючий природний ландшафт, особливості рельєфу, гідрографічну сітку. У регіоні називаються: річки Боброва, Вовча, Ворскла, Кобелячок Великий, Кобелячок Малий, Кобелячок Сухий, Кустолова, Полузир'я, Тагамлик; озера Білоконева, Боданове, Братське Горячівське, Грушки, Гужвине, Даченкове, Дурицьке, Інбірино, Кишине, Криве, Кривулевське,

1. Опис Кобеляк та Нових Санжарів спирається на Ревізію 1731 та 1756 рр., Опис Біликів – на Ревізію 1726 та 1756 рр. Крім того у 1760-1762 рр. були укладені описи передмість та реєстри вибуввших посполитих (через смерть, відхід, вписування у козаки або підданство грузинських князів, а для Біликів також через загибель та полон під час татарського набігу 1737 р.).

Описание на данных его сиятельству Гасф. Роману Ларио-
 маестностей Полку полтавского Прехъ Местностей Кобеля-
 ное и Ново Ансарага; Казна въ тѣхъ Местностяхъ по указу
 Прописъ прехъ. Прехъ - 1731^о 176^о и послѣднихъ - 1756^о Король Ревизии
 Аписъ подробне Поставити Арге и сѣня Казна Ериповъ и
 и Казне Споборне въ Поставити тѣхъ; Разножъ Казна въ прехъ
 Мости Оны маестностей Найшнихъ въ Споборности Маланнихъ и сѣно
 Косиѣ Жема и Биеони; Обстоятелио Знахити ниже; Аони Ево
 Яитиелетна маестности Состояти Поселенель при Яди Борель въ
 стпанелью сѣно БДржеого Неболѣе - 15^{ти} Брети;

Мѣстности Кобелянѣ

Оное мѣстности Кобелянѣ Сдержати въ сѣно прехъ делати; а въ не
 Ситиелетубиѣ Поставити Арге;
 Последнихъ - 1756^о Казн Ревизии

А	Иппо Кемлинко Лото Литиѣ Арге	Сѣне Казна Ериповъ сѣно Дпорель ли или Казнонъ и въ Силу стволь въ Казнѣ
Л По 3 В	Будна Вария Фредерика Савенарна въ Снасонѣ Бриунонѣ 2. Милиторѣ Колтунѣ	1741 Казна сѣна При Надлежащаго Казнонъ тѣхъ литрон въ Делѣ ствольнахъ Сполошиновъ А въ тѣхъ Сеттиринадцати Гро Аршинныхъ Сафени Она и тѣхъ поля паланного по Урожайнѣ Грошопомъ Ступенѣ на Воронѣ въ Лѣтъ Сѣно Колтунѣ Продажъ Казну и стпаннѣ ниже сѣно въ Ревизии Отвѣтвеннѣ тѣхъ Прописаний Филетивъ по Асауленѣ Полномъ Подписаннѣ Аписонѣ по Казнѣ а ит Ериповъ поля Паланного за стпаннѣ въ Дро Буртѣ Воронѣ стпаннѣ стпаннѣ Аписъ Казнѣ - Ереднѣ

Рис. 1 Титульный аркуш «Описания на данных его сиятельству Роману Ларионовичу маестностей полку Полтавского...», 1762 р.

Купівате, Купясте, Кущишине, Лите, Лозовате, Морозкове, Московцеве, Приступине, Рокитне, Синеве, Скрильникове, Чисте; болота Юрченкове та Яриндине. Сюди ж відносяться «криниці», що насправді були невеликими озерами: Лукашева, Малиніна, Писаренкова, Цекова. Гідроніми виступають в якості орієнтирів та рубежів. Місця розташування селянських володінь та інші топографічні прив'язки, як правило, уточнюються так: «по сей стороне Ворсклы», «за Ворсклом», «за Кобелячком», «на реке Вовчой», «за Полузорьем под горою», «за рекою Ворсклом за речисцем Бобровом» і т. ін.

Іншими важливими орієнтирами в Описі є шляхи. Опис вказує на Білицький, Говтвянський, Московський, Керебердянський, Кобеляцький, Козацький, Писарів, Полтавський, Решетилівський, Санжарівський, Сокільський, Царичанський шляхи та «большой поперечный шлях з Санжарова на Кустолов идущий». Їхні назви яскраво виражають місцеву топонімію – у кожному містечку дорога називалася за кінцевим пунктом. При цьому прослідковуємо наступний дуалізм: у Біликах дорога до Нових Санжар називалася Санжарівським шляхом, а в Санжарах – Білицьким. Таку ж подвійну назву носила дорога з Кобеляк до Біликів. Цю особливість доповнює факт назви південного тракту з полкової Полтави (Полтавського шляху в Описі) – Кобеляцьким [6, с. 58]. Два шляхи мали назви господарського походження (Гончарський та Рибальський). Як до водних артерій, так і до шляхів прив'язувалися відомості про наділи, наприклад, у Біликах «Пахотное поле [...] при городе с приезде от Кобеляка» [1, арк. 194 зв.] або «...Ключников Байрак на шляху полтавском» [1, арк. 201 зв.].

Населені пункти, які згадуються Описом, поділяються на містечка і села. Крім того, термін «деревня» вжито на позначення слободи Федорівка (нині куток с. Білики), заснованої на початку XVIII ст. полтавським полковником Федором Жученком, який «назвав оную од имени своего Федоровского» [7, с. 73]. Окрім Кобеляк, Біликів і Нових Санжарів у Описі названі сотенні містечка Маячка, Сокілка, Старі Санжари, Царичанка та села Горішні Млини, Капітанівка, Ключники, Комарівка, Кунцеве, Лелюхівка, Пологи та Солонці. Варто звернути увагу на те, що на села з часом перетворювалися і скупчення хуторів, чому існує значна кількість прикладів. Окрім поселень в Описі також зустрічається згадка про Сокільський Свято-Спаський скит [1, арк. 34].

Відомості про населені пункти, їх рельєф, забудову та назви їх окремих частин неодноразово використані у деталізованих описах селянських господарств та міських угідь. Всі три містечка, яким присвячений Опис, розташовуються над р. Ворскла, на домінуючих над заплавою пагорбах правого берега, що характерно для міст цього періоду [8, с. 49–50]. У місцевого населення ці підвищення

мають назву «Гора» – Кобеляцька, Білицька та ін. Однак, вони є лише підвищеннями плато або останцями, що утворені балками і не є горами у прямому значенні цього слова, на що звертав увагу ще О. Шафонський [9, с. 13]. Аналізований документ безпосередньо називає лише Старосанжарську Гору [1, арк. 228 зв.]. Підвищена місцевість у Кобеляках, Біликах та Нових Санжарах згадується в описах передмість цих населених пунктів [1, арк. 115 зв., 194 зв., 279]. У кожному з випадків характерними є повідомлення про курганні могильники на міських пагорбах. Так, у Кобеляках межа проходила на горі «промежду могилами, Роскопаною, прозиваемою Костиковою и другою, круглою». У передмісті Біликів розташовувалися «могили прозывавшиися Проскуринии, состоящие над шляхом идущим з Беликов до Кобеляк». Межа одного з приміських новосанжарських полів локалізується на горі «промежду ветрянными мельницами и промежду ж двумя небольшими могилами» [1, арк. 115 зв., 194 зв., 279].

Як відомо, могили (кургани) в давнину слугували топографічними орієнтирами, що представлено і у матеріалах Опису. У володіннях кобелячан перераховуються могили Ганжина, Громова, Довга, Довгенна, Крупяна, Марцева, Одинцева, Гостра, Чечужина. На білицьких землях згадані могили Довбнина, Зубова, Розкопана та Стовбувата. Поблизу Нових Санжар фіксуються Малиніна, Наріжна, Писарева, Писаренкова, Розкопана, Ревуцького, Стовбина та Гостра (Халимонова) Могили. Частина з них – Гостра, Довга, Малиніна, Розкопана, Стовбувата та ін. – показані на картах XIX ст.

Відомості про облаштування міського простору в аналізованому джерелі уривчасті. Головним об'єктом Опису була власність, тому вся увага була приділена обмірам, обрахуванню тощо. Розглянемо містечка у порядку, запропонованому укладачами Опису.

В описі Кобеляк² можна виокремити городовий вал, Микільську та Михайлівську брами, названі за найближчими церквами (Ревізія 1756 р. нараховує в містечку дев'ять церков), у місті серед іншого знаходилися шинок та двір сотника [1, арк. 20, 114, 115]. За матеріалами Опису, розмір двору коливається [1, арк. 20–116 зв.]: найменший мав площу 8 × 7, найбільший – 60,5 × 17,5 сажнів. Двір включав одну, рідше дві або три хати. У багатих господарствах будувалися комори. Зважаючи, що рублені хати та комори спеціально виділяються в тексті Опису і кількість їх незначна, головним елементом забудови була бита (або мазана) хата під солом'яною стріхою [1, арк. 40], рідше – перекрита гонтом, як, наприклад, у дворі священика Михайлівської церкви Гаврила Худолієнка [1, арк. 46]. У ревізії

2. На 1762 р. у містечку нараховувалося 173 посполитських дворів та 85 бездвірних хат [1, арк. 115].

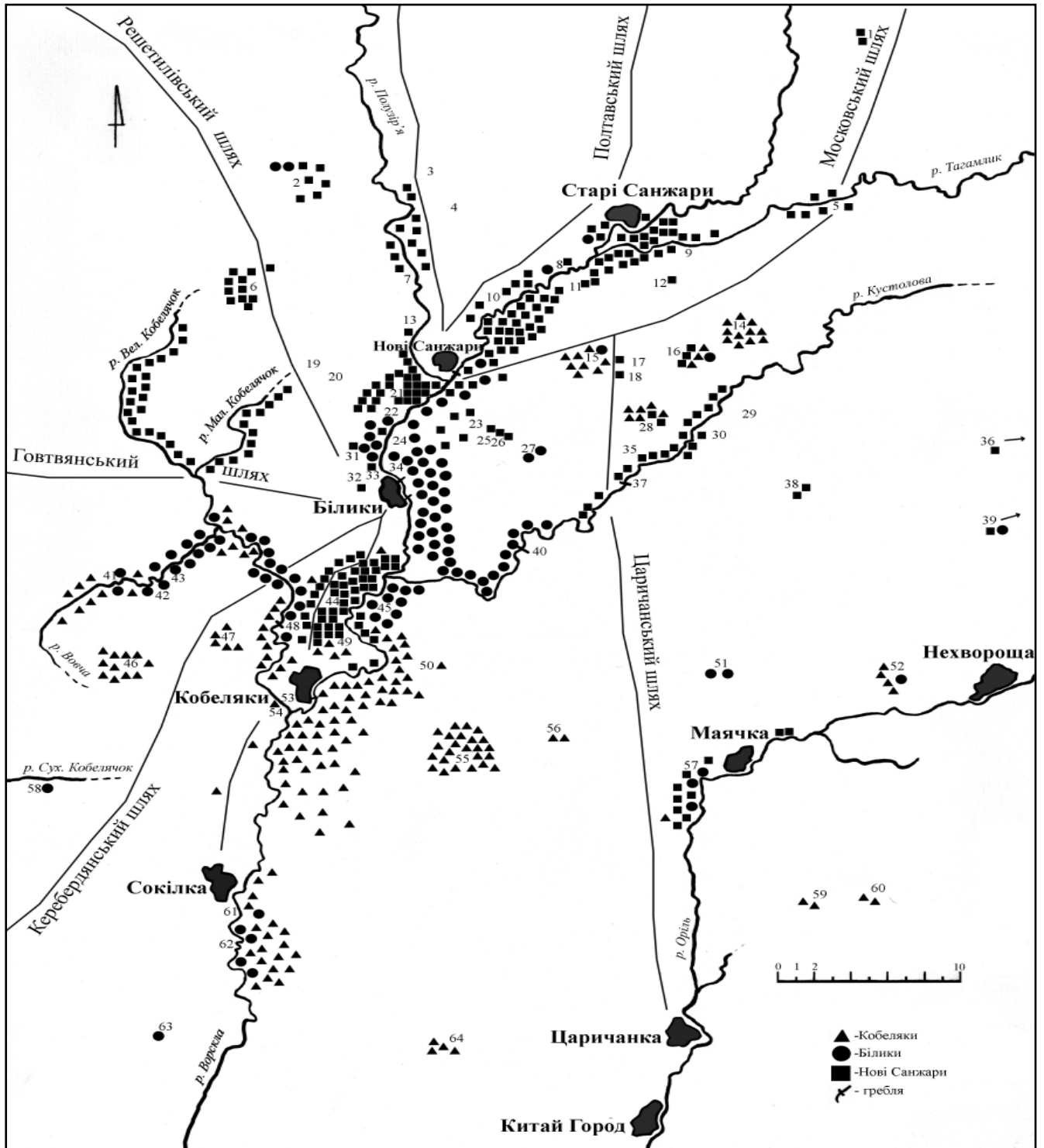

Рис. 2. Володіння кобеляцьких, білицьких та новосанжарських поселитих за Описом 1762 р.* 1. ур. Ключники (Ключників Байрак), 2. ур. Стівбина Долина (Стівбине, Стівбувате), 3. ур. Криниця-?, 4. ур. Красний луг-?, 5. с. Писарівка (Писарева Могила), 6. ур. Ємцева долина, 7. ур. Зубишкін Байрак, 8. ур. Голоти, 9. ур. Тагамлик, 10. ур. Кунцеве, 11. ур. Балієве, 12. ур. Мажари, 13. с. Лелюхівка, 14. ур. Велике Болото, 15. ур. Кучугури, 16. ур. Піски, 17. хут. Козака Данила Лебедина, 18. хут. значкового товариша Даниленкова, 19. ур. Домашня Гора, 20. ур. Роктине Озеро, 21. ур. Бродки, 22. ур. Малиніна Криниця, 23. с. Зачепилівка, 24. ур. Стінка (Крута Стінка), 25. с. Пологи, 26. ур. Розкопана Могила, 27. ур. Бабенкова Балка (Бабенкове), 28. ур. Солонці, 29. хут. Вовнячин, 30. хут. Мишків, 31. Білицьке поле, 32. хутори Значкового товариша Івана Балясного та козака Степана Самойлика, 33. с. Федорівка, 34. ур. Боярка, 35. «Московські дачі», 36. хут. Майдан, 37. ур. Мушина Гребля, 38. хут. Вовків, 39. с. Вільхів Ріг, 40. Холявин Рівчак, 41. Кишине озеро, 42. ур. Шкуруна Могила, 43. ур. Рогове поле, 44. с. Горішні Млини, 45. с. Комарівка, 46. ур. Чечужина Могила, 47. ур. Проскурин Горб, 48. Булавчина Гребля, 49. Мирська Лука, 50. хут. Дейнечин, 51. ур. Маячки, 52. ур. Бурти, 53. сінокісний поділ Стрижня, 54. слобода полкового осавула Якова Козелецького, 55. ур. Красна Гора, 56. хут. Огіїв, 57. Лінійні дачі Лівенського полку, 58. ур. Сухий Кобелячок, 59. ур. Довга Могила, 60. ур. Довгенна Могила, 61. Свято-Спаський скит, 62. ур. Лучки (Лучка), 63. ур. Розкопана Могила, 64. ур. Гостра Могила.

1756 р. згадуються двори, забудову яких складали, наприклад, «хата с каморою», «хат две с каморою» або «хата с олейницею». На присадибних ділянках вирощувалося збіжжя. Ревізія 1756 р. повідомляє про один двір з садком, чотири двори з городом та дев'ять – з городом та садком; крім того садки розташовувалися у передмісті – на Подолі [1, арк. 20–28 зв.]. У володінні мешканців перебувала і ринкова забудова. Наприклад, Петро Заславський, син Данила Тендетника – священика Успенської церкви – мав «на рынку крамных камор две» [1, арк. 40]. Також на базарній площі, особливо під час ярмарків, проводилися публічні покарання, про що повідомляє донесення кобеляцького отамана Федора Криси [3, арк. 7].

За кобеляцьким городовим валом перебували магазин, двір грузинського князя Боратова, кузні [1, арк. 114, 115]. Вірогідно, серед останніх знаходилася і кузня вдови Явдохи Сухої, яка «имеет кузницу по мастерству сына» Мойсея [1, арк. 44 зв.]. Передмістя, де проводилися ярмарки, пролягло «...от браны Никольской до цвинтара церкви Никольския [...] даже до кузниц и до жилого двора грузинского князя Боратова да до городского валу [...] до Михайловской браны» [1, арк. 115 зв.].

Відносно Біликів³ Опис містить набагато менше деталей. Щодо самого містечка повідомляється про наявність у ньому на 1756 р. шести церков та ярмаркової площі «при городе с приезде от Кобеляка» [1, арк. 194 зв.]. Поблизу ярмаркової площі згадуються кургани, що мали назву Проскурині Могили [1, арк. 194 зв.]. На нашу думку, це могильник, який розташовувався на сучасній вул. Ф.І. Марченка, в кутку – Старий Базар, що складався з двох насипів (один з яких називався «Могилка») та, за повідомленням місцевого жителя І.А. Біловода, був розораний у другій половині 1970-х рр. при прокладенні дороги до селищної ради [10, арк. 2, рис. 1]. У Ревізії порожніх дворів засвідчено існування у Біликах ближнього посаду, документально відомого від 1709 р. [11, с. 53]. Наприклад, двір Мойсея Горбаненка розташовувався «под горою, с одной стороны от дороги идущей на гору», двір Степана Пелещишина «с одной стороны от шляху идущего на гору» та ін. [1, арк. 137]. Також повідомляється про наявність біля північного підніжжя Білицької гори рівчака, що зроблений або утворився (?) від дощової води [1, арк. 144 зв.]. У посполитській забудові виявилася лише одна рублена комора, у господарстві вдови Гапки Мелашихи з синами Андрієм та Іваном [1, арк. 120 зв.], а отже переважали мазані хати під стріхою. Площа двору в середньому набагато менша, ніж у Кобеляках. За ревізією 1756 р. найменший двір складав 6 × 4 сажні, а найбільший, в якому у трьох хатах мешкали

3. За Описом 1762 р. у Біликах 93 посполитських двори та 57 бездвірних хат [1, арк. 194].

із сім'ями Демко та Іван Чайки з племінником Данилом Прихожим, – 76 × 23 сажні [1, арк. 121]. Характерними особливостями для опису Біликів є зменшення площі дворів від Ревізії 1726 р. до Ревізії 1756 р., а також те, що двори обмірюються круглими числами і не зустрічається жодного дробового. Головною забудовою дворів були одна, дві або три хати, у п'яти дворах були комори. Іван Братусь також мав одну базарну комору [1, арк. 128]. При дворі Покровської церкви знаходилася житлова хата, в якій мешкав осиротілий паламар Тимко Ткаченко [1, арк. 120], а у дворі полтавського полкового обозного Дуковського – «приезжий дом» [1, арк. 121]. Великі двори у Біликах також мали значковий товариш Іван Балясний, у якого мешкало п'ятеро підсусідків, та генеральний обозний Семен Кочубей з трьома підсусідками, серед яких, наприклад, вдова Марія Кривченкова оселилася через те, що «мужний плец рекою Ворсклом снесло» [1, арк. 135]. Поза межами містечка розміщувалося житло грузинського князя Манвелова [1, арк. 194 зв.].

Загалом опис Біликів менш деталізований за інші яку частині, що стосується міста, так і у вимірах угідь. На нашу думку, це ілюструє перепони, які чинив ревізорам білицький сотник П.П. Тройницький та на які нарікав Р.Л. Воронцов у листі до гетьмана, датованому червнем 1764 р.: «... Сотник же Белицкий Петр Тройницкий, как прежде с самого почти, начала надачи от вашего сиятельства оказывал мне по маестностям обиды... тем больше, что и сотенная старшина взирая на предезности своего командующего начали давать пашпорты моим подданным» [12, арк. 1–1 зв.].

У Нових Санжарах⁴ Опис налічує сім церков (за Ревізією 1756 р.), городовий вал, Спаську браму, цвинтар Спаської церкви, передмістя, де також відбувалися ярмарки [1, арк. 278 зв.]. Описи дворів схожі із кобеляцькими – розгорнуті, точні, в обмірах знову з'являються дробові числа. Структура землеволодінь та забудови в цілому не змінюється. На позначенні будівель у Нових Санжарах фіксується новий термін – на одному з дворів окрім хати і комори розташовувалися «людські» [1, арк. 199]. Крім того, у ревізіях вказаного містечка знаходимо власну назву на позначення двору: значковий товариш Клим Курило «живет двором на особом плещу который по показанию старожилых [...] прозывается Яцьковским, бывшего до Шведской баталии сотника Яцька Мелещенка» [1, арк. 220 зв.]. Деякі посполиті проживали за місцем роботи. Наприклад, Єсько та Олексій Лебеденки «живут по мастерству своему мерочницкому в мельницких хатах» [1, арк. 223 зв.]. Вперше зустрічаємо термін «підварок» – ділянка,

4. У Нових Санжарах на 1762 р. 177 посполитських дворів та 103 бездвірні хати [1, арк. 278]. Таким чином до маестностей Р.Л. Воронцова у трьох названих містечках входили 443 посполитських двори і 245 бездвірних хат – разом 688 наділів [1, арк. 281].

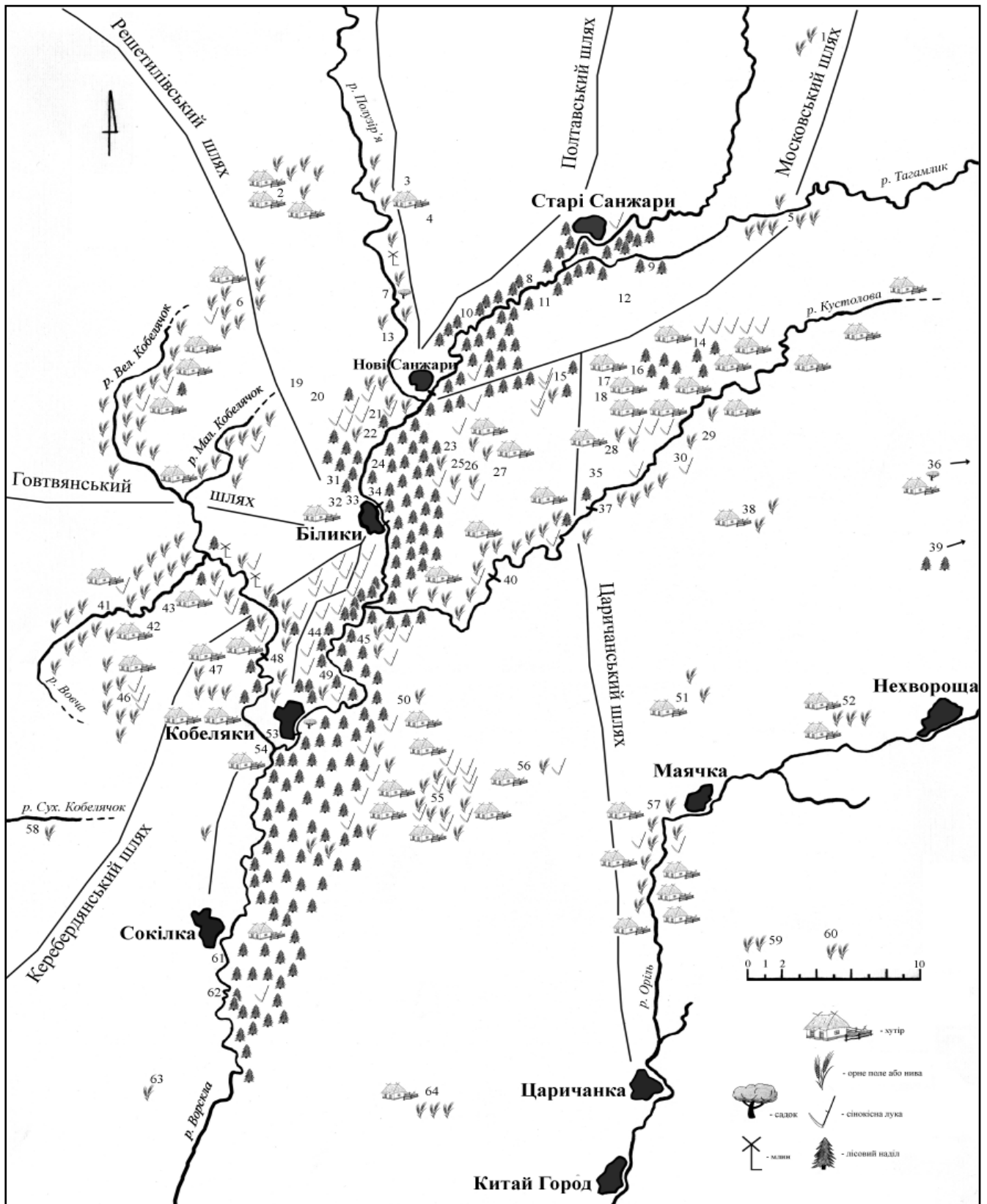

Рис. 3 Специфіка поселитських угідь та їх концентрації в регіоні за Описом 1762 р.*

*Як картографічна основа нами використані звідні дані: Топографічна карта Полтавської області. – 2005 р., масштабом 1:200 000; «Deutsche Heereskarte» (Blatt Nr. X 50 Krementschug). – 1943 р., масштабом 1:300 000; «Eastern Europe» U.S. army corps of engineers (NM 36–9 Poltava). – 1943 р., масштабом 1:250,000; карти Генерального штабу Червоної Армії (М–36–117–А, М–36–93–Г). – 1941 р., масштабом 1:50 000; «Военно-топографическая карта Полтавской губернии 1863–1878» (ряд XXIV листы 12, 13, ряд XXV листы 12, 13), масштабом 1:3; «Специальная карта западной части России Г.Л. Шуберта, 1842 г.» (лист XLVII), масштабом 1:5.

де мешкав не власник, а робітники чи наймити. У підварках Нових Санжар – в бік Ворскли, вказані ліс та садок [1, арк. 204, 220]. Повідомляється і про «Подварки Старосанжарские» з лісом [1, арк. 228 зв.]. Поблизу містечка також розташовувалися Городова гребля на Ворсклі, виселок Миколаївської церкви та винокурня значкового товариша Микити Адаменка [1, арк. 278 зв.].

Таким чином, в містечках у межах городского валу та на посаді переважала одноповерхова садибна забудова, серед якої височіли церкви. Грамота Сенату від 26 серпня 1762 р. чітко відмежовує містечка і села від міст. Згадана вище Грамота зазначає, що у Гетьманщині «состоят десять полковых городов, да сверх того несколько городов таких, кои имеют особливые высочайшие грамоты, да город Глухов, по причине в нем гетманской резиденции, которые от местечек отличны» [3, арк. 2 зв.]. Тут не можна не згадати зауваження М.І. Арандаренка про те, що деякі міста Полтавської губернії, серед яких згадуються і Кобеляки, мали більше сільський, аніж міський характер через майже повну зайнятість населення у сільському господарстві [13, с. 44]. З іншого боку, характер забудови дозволяє прослідкувати спадковість містобудівних засад XVIII ст. від післямонгольських та пізньосередньовічних, на тяглість яких від киеворуських традицій дослідники звертали увагу раніше [14, с. 266, 267].

Прилегла до містечок ближня округа визначена самими ревізорами як «при местечку». Вона становила власність міста, а прибутки від її утримання надходили до ратуші.

Ближня округа Кобеляк на окремих ділянках ледь перевищувала три версти (на мивикористанаросійська верста, що дорівнює 1066,8 м). До неї зараховувалися міський вигін, орні землі та сінокісні луки по обидва боки р. Ворскли. Вигін розміщувався за Ворсколю: «...От Ровчака прозываемого Мосток прямо на восточную сторону, за речку Боброву в леса и промежду лесов к Кучугурам...». Другий вигін простягався на 3 версти і 100 сажнів до великого мосту через р. Кобелячка, де знаходилася слобода полтавського полкового осавула Якова Козельського: «...хат двенадцать и с хоронным строением дворец». Орне поле, назване «Ковжежа», розташовувалося «с приезду в город». Інше поле, «где прежде содержались овчарные заводы», лежало на 3 версти і 100 сажнів між Скрильничковим озером та Коморами хмелевими (пивоварня на карті XIX ст. – ?) та на схід до урочища Красна Гора (сучасне с. Красна). Також до впадіння р. Кобелячка у Ворсклу простягався сінокісний поділ «Стрижня». Крім того, на кобеляцькій греблі знаходився млин відставного хорунжого Полтавського полку Юхима Вовковняка [1, арк. 115 зв. –116].

В описі територій, прилеглих до Біликів, не згадується передмістя. «При местечку» розташовувалися два вільних випуски, «прозываемых

мочарей», – один на правому березі Ворскли, другий – на лівому. При містечку ж згадується сінокісна Подільська Лука. Орне поле з вигоном простягалося від ярмаркової площі «с приезду от Кобеляка» на північний-захід, до версти на Решетилівському шляху дві з половиною версти та 150 сажнів, та «от трех могилок, одной раскопанной, а двух кругленьких выше урочища Боярка» на захід одна верста 150 сажнів. Серед цих повідомлень є відомості про володіння значкового товариша Івана Балясного та козака Степана Самойлика. Друге поле пролягало від місця «где прежде содержались овчарные заводы» на схід до Бабенкового хутора (сучасна станція Бабенкове) «где Белицкие и Новосанжаровские дачи сошлись». Також на правому березі Ворскли розташовувалися дві сінокісні луки і риболовне озеро Купієвате на Говтвянському шляху [1, арк. 194–196]. Таким чином, приміські території переважно знаходяться під забудовою сучасного с. Білики.

При Нових Санжарах розміщувалося передмістя, «где бывають ярмонковые зборы, от Спасской брамы до цвинтара тое ж церкви и под городовым с обоих сторон от брамы валом, даже до жилей». Вільних випусків нараховувалося чотири: два – на лівому березі Ворскли [1, арк. 278 зв.] та два – на правому березі від урочища Брідки (сучасне с. Забрідки) до р. Полузир'я та на урочищі Мажари [1, арк. 278 зв.–279]. Орне поле із вигоном розмірами півтори версти та 150 сажнів на одну версту і 200 сажнів лежало при містечку «с приезду от Беликов» до шляху над р. Полузир'я. Інше орне поле із сінокосами простяглося від Старих Санжарів уздовж на південний схід, до Московського шляху і вправо від нього – до Царичанського шляху на п'ять верст і 150 сажнів, та на схід – чотири з половиною версти і 50 сажнів: за «шлях Московский идущий с Писаревки на Царичанку» до Гострої (Халимонової) Могили [1, арк. 279–280].

Поза підварками та ближньою округою розміщувалися угіддя міського населення – «дачі» мовою Опису. До селянських маєтностей відносились ліси, озера, орні поля, сінокісні луки та хутори, які часто сполучали в собі різні об'єкти господарства. Маючи на меті лише ревізію графських підданих, Опис об'єктивно не охоплює угідь всіх мешканців містечок. Високу щільність наділів простежуємо за такими формулами у тексті, як: «...хутор в Линейных дачах по меже хутора сотника новосанжарского Магденка» [1, арк. 217 зв.–218], «лес под селом Комаровкою за рекою Ворсклом по меже хоружого Москаленка» [1, арк. 126 зв.] і т.ін. З іншого боку, у синхронних джерелах зустрічаємо поодинокі відомості про досить віддалені володіння селян. Наприклад, Грицько Гайдамака з Кобеляк у 1750 р. побудував хутір на правій притоці Дніпра – р. Домоткань, а білицький мешканець Семен Кулініченко мав ґрунти там само, на Домоткані [15, арк. 42]. Сумнівно, що віддалені

угіддя цікавили власника надань, до того ж, зважаючи на помітну опозицію населення, могли бути не вказані ревізорам. Відомості, якими оперує Опис, відтворюють загальну тенденцію, а порівняльний аналіз топоніміки із картографічними джерелами дозволяє реконструювати округу містечок та умовні межі їх земельних володінь (рис. 2), а також структуру останніх (рис. 3).

Найвіддаленіші володіння Кобеляк на сході – два поля та два хутори з сінокосами – знаходилися в урочищі Бурти між містечками Маячка та Нехвороща [1, арк. 20, 20 зв., 32 зв.] і в урочищі Довга Могила, вірогідно, за Оріллю [1, арк. 24 зв., 26 зв., 27 зв., 29 зв.]. На півдні маєтності доходили до містечка Сокілка – три лісові наділи та хутір з лісом, полем і лукою [1, арк. 40 зв., 42, 48, 48 зв.], та далі, до с. Лучки, – 14 лісових наділів [1, арк. 20 зв., 30 зв., 33 зв. 38, 40 зв., 41, 41 зв., 42, 43, 50 зв.]. Обмежувалися південні угіддя урочищем Гостра Могила, де Опис називає три поля та хутір [1, арк. 29, 31, 34 зв., 41]. На заході володіння обмежувалися полями та хуторами на р. Вовчий, а також в урочищі Чечужина Могила [1, арк. 20 зв., 24, 25, 27 зв., 31, 33, 34 зв., 35, 36 зв., 37 зв., 39 зв., 43, 43 зв., 49 зв., 50 зв. 51 зв.], на півночі – простягалися на північний схід до урочища Велике Болото [1, арк. 23, 33, 33зв., 37, 42, 45, 49], де розташовувалися хутори, луки та лісові наділи.

Територія між цими крайніми точками розподілялася на великі та дрібні господарські наділи різного характеру. На жаль, не всі вони можуть бути точно вказані на карті через суто локальний характер топоніміки. Наприклад, за Ворсклою та на р. Боброва розташовувалися переважно лісові ділянки посполитства. Відповідно до ревізії 1731 р. їх нараховується 48, за ревізією 1756 р. – 14 [1, арк. 21, 21 зв., 22, 23, 23 зв., 24 зв., 25 зв., 26, 27, 28 зв.]. Спираючись на прозору етимологію назви хутора Залісний, що знаходився північніше м. Сокілка, у 4,5 верстах від руслу Ворскли, на кордоні її долини, припускаємо, що лісові наділи обмежувалися приблизно цією відстанню. Серед лісу Опис фіксує поодинокі хутори, луки, поля, які концентрувалися в одних і тих самих, придатних до ведення господарства, місцевостях, наприклад, в урочищі Довгий Ріг серед дванадцяти лісових наділів згадуються сім сінокосів, одне поле та хутір [1, арк. 32 зв., 33, 36 зв., 41, 41 зв., 44, 48 зв., 42, 42 зв., 47 зв., 49, 49 зв., 50, 51], в урочищі Красна Гора – вісім полів, дев'ять лук та чотири хутори [1, арк. 21, 29 зв., 30, 32, 33, 33 зв., 34, 35 зв., 37 зв., 38, 40 зв., 42, 45, 48 зв., 49, 50 зв., 51], на Огіївому хуторі – лука і поле [1, арк. 40], в урочищі Турський Кут – одна лука [1, арк. 41 зв.–42] тощо. На правому березі Ворскли лісові наділи були скупчені, головним чином, над річкою в урочищах Броварки, Горішні Млини, Лучки [1, арк. 20 зв., 24, 25 зв., 28, 29, 30, 50, 51 зв.]. У глиб плато право-

го берега зосереджувалися здебільшого млини, орні ниви, сінокісні луки та хутори – на рр. Вовча і Кобелячок, в урочищах Булавчина Гребля, Доладурів хутір, Лойків хутір, Проскурин Горб, Фесюрин Яр, Чечужина Могила, Шкурина Могила та ін. [1, арк. 20 зв., 23 зв., 24, 25, 27, 27 зв., 31, 33, 34, 34 зв., 35, 36 зв., 37, 37 зв., 39 зв., 40, 43 зв., 48 зв., 51].

Найбільш віддалений наділ Біликів на сході знаходився в урочищі Вільхів Ріг (суч. с. Вільхів Ріг на р. Берестовій), що у 80 верстах на північний схід. Ділянкою лісу тут володів Грицько Поплавок [1, арк. 134]. Інші ділянки розміщувалися більш компактно, ближче до містечка. Крайні володіння на сході знаходилися в урочищах Бурти та Маячки [1, арк. 119 зв., 120 зв., 133]. На півдні, в урочищі Лучки біличанам належали чотири лісові наділи, а південніше, в урочищі Розкопана Могила, орною нивою володів Федір Педченко [1, арк. 118, 119 зв., 120, 125, 126, 133 зв.]. На заході крайні наділи скупчувалися уздовж р. Вовча (ур. Вовче, Вовча Долина) [1, арк. 125, 125 зв., 126, 126 зв., 127, 127 зв., 129 зв., 131 зв. та ін.], а найвіддаленіший наділ – орне поле Матвія Тікича «по меже поля казака Тягнирядна и Ивана Хрестового» знаходився на р. Сухому Кобелячку [1, арк. 121 зв.]. Північні наділи обмежувалися орними нивами в урочищах Стівина Долина та лісовими ділянками під Старими Санжарами і в урочищі Голоти [1, арк. 120, 127, 130 зв.].

Головним чином зберігається тенденція до переважання лісових ділянок за Ворсклою та в її долині, а землеробських – по її правому берегу. «За Ворсклою» локалізуються 22 ділянки лісу [1, арк. 117 зв., 118, 118 зв., 119, 121, 124, 124 зв., 125, 125 зв., 126, 126 зв., 127, 128, 132 зв., 133, 133 зв., 135, 136]. Там само виокремлені лісові урочища Глобина долина, Гнилиця, Гришків Кут, Даценкове озеро, Кірушин ліс, Комишувате, Крута Стінка, Кучугури, Лучки, Нові Санжари, Розкопана Могила (в Пологах) [1, арк. 117, 117 зв., 118, 118 зв., 119, 120, 121, 122 зв., 125, 126, 127 зв., 129 зв., 130, 132, 132 зв., 133 зв., 135 зв.]. Між ними скупчені орні та сінокісні наділи, хутори – в урочищі Бабенкова Балка, селі Комарівка, на р. Кустолова, у Лінійних дачах в Лівенському полку, м. Маячка, в урочищі Холявин рівчак тощо [1, арк. 118, 119, 119 зв., 120 зв., 124, 126, 126 зв., 127, 129 зв., 130, 130 зв., 131, 131 зв., 132, 134 зв., 135 зв., 194 зв.]. На правому березі Ворскли переважають орні та сінокісні ділянки. Вони сконцентровані в урочищах річок Вовча та Кобелячок, де згадуються шість хуторів та поля в урочищах Рогове поле і Кишиньке озеро [1, арк. 117, 119, 120зв., 122, 122 зв., 124, 124 зв., 125 зв., 126 зв., 131, 132 зв., 135 зв.].

Новосанжарські «дачі» кількісно перевищують попередні. По-перше, у підданство Р.Л. Воронцова в містечку було віддано більше людей, а по-друге,

опис селянських угідь для Нових Санжар укладений ретельніше. Окрім розмірів двору, вивірених до половини сажня, віддатчики сумлінніше записували, з чікими ґрунтами межує та чи інша ділянка, а на позначення розміру хуторів вжито такі якісні характеристики, як «хуторишко», «хуторець», і «хутор», чого немає в описах інших містечок.

На сході новосанжарські крайні наділи фіксуються в урочищі Вільхів Ріг на р. Берестовій та на хуторі Майдан дещо північніше, в якому вишневий садок утримував Роман Бунецький [1, арк. 211, 234]. На півдні володіння новосанжарських посполитих простиралися до Лінійних дач Лівенського полку, до них зараховувалися п'ять хуторів, три орних ниви та два сінокоси [1, арк. 209, 209 зв., 210 зв., 211, 212, 217 зв., 226 зв., 228 зв., 233, 235 зв.], а також до урочищ Горішні Млини та Мирська Лука північніше Кобеляк [1, арк. 201, 203 зв., 204 зв., 206, 206 зв., 207, 209 зв., 210, 211 зв., 212 зв., 213 зв., 215 зв., 217, 218, 222 зв., 223, 224, 224 зв., 225, 225 зв., 226, 227, 228 зв., 229, 229 зв., 230, 230 зв., 231, 231 зв., 232 зв., 234, 235]. На заході новосанжарські володіння окреслюються річкою Великий Кобелячок, на якій Описом зафіксовано 15 орних нив, два сінокоси та три хутори [1, арк. 199, 199 зв., 203 зв., 205, 207, 210, 215 зв., 216, 220, 224, 227 зв., 228 зв.], а також урочищами Ємцева та Стобвина долина, де переважали орні ґрунти [1, арк. 199, 205 зв., 206, 210, 213 зв., 215 зв., 221, 223 зв., 225, 226, 227, 227 зв., 229, 230, 233 зв.]. На півночі наділи обмежуються по лінії р. Кустолова – Старі Санжари – р. Тагамлик – Писарівка (Писарева Могила), а найбільш віддалені на цьому напрямку угіддя – дві орні ниви – знаходилися в урочищі Ключники (Ключників Байрак), неподалік Полтави [1, арк. 201 зв., 224 зв.].

Отже, ближня округа ледь перевищувала три версти і включала вільні містечкові вигони, поля, луки, садки. Угіддя дальньої округи переважно обмежувалися радіусом тридцяти верст, що приблизно дорівнює дистанції денного переходу. Такий радіус дозволяв нормально функціонувати господарському комплексу і за доби Київської Русі [16, с. 3]. Ця закономірність допускає одиничні виключення, як, наприклад, наділи в урочищах Вільхів Ріг, Довга Могила, Ключників Байрак або Розкопана Могила, відстань до яких сягала 40–80 верст.

Таким чином, аналіз тексту «Описания местечек...» дозволяє робити наступні висновки. По-перше, відтворено елементи забудови та їх історичні назви в окремо взятих сотенних містечках і їх околицях. З'ясовано, що потребуючи прив'язки для селянських дворів і пустих ділянок, ревізори вказують особливості рельєфу, топографічні орієнтири на місцевості, частини фортець та примітні віхи забудови. У Описі виявлено назви фортечних воріт (як правило, за назвою найближчої церкви),

храмів, локалізовані деякі адміністративні будівлі, ярмаркові площі та ін. По-друге, узагальнено відомості Опису щодо дворів посполитих селян та унаочнено структуру міської забудови для кожного конкретного випадку, уникаючи загальних формулювань. Вважаємо за доцільне наголосити, що дані Опису вичерпно характеризують архітектуру житлових та спеціальних будівель у містечках, площу садиб та їх забудову. Встановлений нами за «Описом містечок...» характер забудови – садибної, одноповерхової – дозволяє прослідкувати спадковість містобудівних засад XVIII ст. від післямонгольських і пізньосередньовічних. По-третє, проаналізовано особливості господарської округи сотенних містечок, що дозволило охарактеризувати специфіку її угідь. Крім того аналіз їх зонування дозволив умовно, але максимально наближено до історичної дійсності, розглядати межі сотень Полтавського полку на прикладі Біликів, Кобеляк та Нових Санжарів.

Посилання

1. Описание местечек Кобеляки, Беликово, Новые Сенжары, принадлежащих графу Воронцову. 1756 р. // ЦДІАК, ф. 269 Канцелярія гетьмана К.Г. Розумовського, оп. 1, спр. 1941, 449 арк.
2. Дело о разборе доношения значкового товарища Баясного об отдаче его земли в Полтавском полку графу Воронцову. 1762 р. // ЦДІАК, ф. 269, оп. 1, спр. 3931, 9 арк.
3. Копии доношений кобеляцкого атамана Крысы и грамоты сената о злоупотреблениях старшин назначенных для отдачи м. Кобеляки, Новые Сенжары и Белицы графу Воронцову. 1762 р. // ЦДІАК, ф. 269, оп. 1, спр. 3925, 23 арк.
4. Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII столетиях. – Прага, 1926. – Т. 1. – Вып. 2. – 268 с.
5. Історія міст і сіл України. – Т. 17. Полтавська область. – Київ: Головна редакція УРЕ, АН УРСР, 1967. – 1028 с.
6. Полтаві 800 років. 1174–1974. Збірник документів і матеріалів / Редкол. І.Ю. Горобець та ін. – Київ: Наукова думка, 1974. – 420 с.
7. Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730 / Упор. І.Л. Бутича. – Полтава: ВАТ «Видавництво «Полтава», 2007. – 176 с.
8. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков / М. Цапенко. – Москва: Стройиздат, 1967. – 235 с.
9. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года / Афанасий Шафонский [Изд. М.И. Судненко]. – Киев: Типография Императорского университета св. Владимира, 1851. – XXII, 697 с.
10. Калашник Є.С. Щоденник археологічних розвідок на території Білицької селищної ради Кобеляцького району Полтавської обл. 23–27 липня 2007 р. / Є.С. Калашник // НА ЦОДПА, ф. 1, спр. 489, 24 арк.
11. Труды императорского Русского Военно-Исторического общества. – Примечания к тому IV-му. – Санкт-Петербург: Типография Гр. Скачкова, 1909. – 96 с.
12. Дело о захвате земли графа Воронцова полковниками Миргородским и Полтавским. 1764 р. // ЦДІАК, ф. 269, оп. 1, спр. 4253, 17 арк.
13. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, со-

ставленные в 1846 году в трех частях / Николай Арандаренко. – Полтава: Типография губернского правления, 1852. – Ч. III. – 434, 48 с.

14. Пуголовок Ю. Сельбишна традиція населення Нижнього Поворскля / Юрій Пуголовок // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: 36. наук. праць. – Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2009. – Вип. 18. – С. 264–268.

15. Ведомость в полковую Полтавскую канцелярию з сотенного орлянского правления о населении за Днепром к сотне Орлянской принадлежащих. 1752 р. // ИР НБУВ, ф. 1, спр. 59321, арк. 41–42 зв.

16. Кедун І.С. Новгород-Сіверський та його округа в Х–ХІІІ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. іст. Наук: 07.00.04. / Кедун Іван Станіславович. – Київ, 2011. – 19 с.

Калашник Е.С. Сотенные городки Полтавского полка в описании поместий Р.Л. Воронцова 1762 г.

В статье на основании данных описания поместий графа Р.Л. Воронцова 1762 г. в городках Полтавского полка Белики, Кобеляки и Новые Санжары анализируется внутренняя застройка сотенных городков, их окрестности и хозяйственная округа.

Ключевые слова: Полтавский полк, Белики, Кобеляки, Новые Санжары, Р.Л. Воронцов, ревизия 1756 г.

Kalashnyk Ye.S. Centissimal towns of Poltava regiment in the description area of Roman Vorontsov by 1762

In the article on the basis of the description of areas Roman Vorontsov in 1762 in the cities of Poltava regiment Bilyky, Kobelyaky and Novi Sanzhary was analyzed the internal construction squadron towns, their neighborhoods and households county.

Key words: Poltava regiment, Bilyky, Kobelyaky, Novi Sanzhary, Revision of 1756.

16.03.2016 р.

УДК 94(477):614.842.6 Глухів «1784»

Б.О. Галь

ГЛУХІВСЬКА ПОЖЕЖА 1784 Р. У СВІДЧЕННЯХ ОЧЕВИДЦІВ ТА ПОТЕРПІЛИХ

У статті зроблена спроба реконструювати перебіг події під час великої глухівської пожежі 7 серпня 1784 р. До наукового обігу введено низку діловодних документів.

Ключові слова: пожежа, місто, будівля, чиновник.

Менее стройте, чтоб не так часто сгорали. Строение уносит деньги, а оно поглощает пожар.

Из листа П.В. Завадовського до П.О. Румянцева-Задунайського від 9 жовтня 1787 р. [14, с. 300].

Знаковою подією ранньомодерної історії Глухова є велика пожежа 7 серпня 1784 р. Вона змінила зовнішній вигляд міста, розчистивши простір для перепланування і регламентованої забудови, виявила недоліки в організації протипожежної безпеки і стимулювала її розвиток, призвела до консервації (повітового) адміністративного статусу.

Традиційні уявлення¹ про її причини, перебіг та наслідки ґрунтувались на відомостях наступних джерел:

- реляція новгород-сіверського, чернігівського та київського намісника, президента Малоросійської колегії графа П.О. Румянцева-Задунайського імператриці Катерині ІІ, «официальная картина этого пожара, переданная публике благодаря известному почетному любителю отечественной старины, в 30 № Ч.Г.В. (Всеподданнейшие донесения Гр. Румянцева)» (потім розлогі цитати з цього рапорту подавали О.М. Лазаревський, В.В. Вечерський² та О.К. Струкевич) [16, с. 313; 9, с. 436; 3, с. 268; 18, с. 118];

- спогади неназваного очевидця подій, зафіксовані десь у 1840-і рр. («тому вже год шисдесят»), які з'явилися спочатку на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» (1852, № 32), а потім увійшли до збірника Б.Д. Грінченка «Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр.» [16, с. 313];

- рапорт архіваріуса Малоросійської колегії Адамовича³, зміст якого докладно переповів І.В. Теліченко (в подальшому на відомості з рапорту посилався Г.А. Максимович) [19, с. 457; 12, с. 349];

- рапорт глухівського коменданта Є.С. Простоквашина⁴ від 14 серпня 1784 р. і «Ведомость о сгоревших в бывшей 7 числа августа сего 1784 году новгородского Северского наместничества в уездном городе Глухове великой пожар казенных публичных и партикулярных строениях и домах», які ввів до наукового обігу Ю.О. Коваленко [8].

Дана публікація має на меті залучити шерех нових свідчень, як-от: доношення Малоросійської колегії П.О. Румянцеву-Задунайському від 9 серпня та 28 листопада 1784 р. (додатки 1, 3), рапорт правителя похідної канцелярії П.О. Румянцева-Задунайського, поручника Тамбовського піхотного полку П.І. Біловодського⁵ П.О. Румянцеву-

1. Йдеться про авторів нечисленних праць з історії ранньомодерного Глухова та архітектури Лівобережної України другої половини ХVІІІ ст. [11, с. 225; 22, с. 54-55; 21, с. 56; 4, с. 289; 8, с. 232].

2. В.В. Вечерський називає П.О. Румянцева-Задунайського «очевидцем тієї катастрофи», але здається, безпідставно [3, с. 268].

3. Відомостей про нього не знайдено.

4. Простоквашин Євдоким Степанович (1734/6-1821), у службі нижнім чином Тобольського драгунського полку з 1749 р., канцелярист у генерала П.О. Румянцева (1758-1760), секретар при штабі окремого корпусу під командуванням П.О. Румянцева (1761-1763), управляючий однієї з трьох експедицій похідної канцелярії П.О. Румянцева (1769-1774), полковник (1775(?)), глухівський комендант (1775(?)-1785), управляючий Інспекторською експедицією Воєнної колегії (1785-1797), генерал-лейтенант (1795) (див. про нього: [1, с. 72-73]).

5. Павло Іванович Біловодський згадувався наприкінці 1794 р. як секунд-майор, секретар Інспекторської експедиції Воєнної колегії, тобто службу продовжував під безпосереднім началом Є.С. Простоквашина [13, с. 51].